

[Διδασκαλία - Εκπαίδευση]

Ενδογλωσσική Μετάφραση

Από τα Αρχαία στα Νέα Ελληνικά

FRANCO MONTANARI «Μεταφράζοντας από τα ελληνικά στα ελληνικά»

- BRUNO GENTILI «Μεταφράζοντας ποίηση»
- J.-R. LADMIRAL «Η μετάφραση: των κλασικών κειμένων;»
- Δ.Ν. ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ «Θέματα και προβλήματα ενδογλωσσικής μετάφρασης στην εκπαίδευση»
- FRANCO MONTANARI «Μεταφράζοντας από τα ελληνικά στα ελληνικά»
- FRIEDRICH SCHLEIERMACHER «Μεταφραστικές μέθοδοι»
- M. SNELL-HORNBY «Οι μεταφραστικές σπουδές ως ανεξάρτητος επιστημονικός κλάδος»

(μτφρ. Κατερίνα Τικτοπούλου)

[**F. Montanari**, «Tradurre dal greco in greco», στον τόμο S. Nicosia (επιμ.), *La traduzione dei testi classici. Teoria, Prassi, Storia*, Atti del Convegno di Palermo, 6-9 Aprile 1988, Νάπολη 1991, 221-231]

Ο συγγραφέας ασχολείται με την ενδογλωσσική μετάφραση, δίνοντας έμφαση στην ιστορική οπτική, στη γένεση και τη διαμόρφωση του φαινομένου, το οποίο, σύμφωνα με τις υπάρχουσες μαρτυρίες, ξεκινά ήδη από τον 6ο-5ο αιώνα π.Χ., όταν η εξέλιξη της γλώσσας δημιουργεί την ανάγκη μιας ερμηνευτικής και επεξηγηματικής δραστηριότητας αναφορικά με το ομηρικό έργο (ερμηνεία μύθου αλλά και ερμηνεία μεμονωμένων λέξεων). Η δραστηριότητα αυτή τελικά αποκτά αυτονομία, συνοδεύει τα κείμενα (σχόλια, παραφράσεις, *γλώτται*) και συνιστά τον διάμεσο για τη μετάφρασή τους σε άλλες γλώσσες.

Ο τίτλος που έδωσα στην ανακοίνωσή μου δεν είναι ίσως αρκετά σαφής, ωστόσο πρόθεσή μου δεν είναι να φανώ αινιγματικός ή να κάνω λογοπαίγνια σε ένα συνέδριο με θέμα τη μετάφραση. Σκοπεύω απλούστατα να συζητήσω ένα γνωστό και σύννηθες σε πολλές πολιτισμικές περιοχές φαινόμενο, δηλαδή εκείνη την ειδική περίπτωση μετάφρασης που συνίσταται στην αποκωδικοποίηση ενός κειμένου σε μια διαφορετική μορφή της ίδιας γλώσσας, και να αναδείξω ή, σεμνότερα, να επιστήσω την προσοχή σας σε ορισμένες όψεις αυτού του φαινομένου στο πλαίσιο της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης.

Μια λογοτεχνική γλώσσα αρχίζει από πολύ νωρίς (για ποικίλους και ευνόητους λόγους, οι οποίοι στην ουσία πηγάζουν από τις πολυάριθμες συνδηλώσεις της που την καθιστούν "ανοίκεια" σε σχέση με την ομιλούμενη γλώσσα) να δημιουργήσει δυσκολίες κατανόησης, οι οποίες κάνουν αναγκαία τη μεταφορά της σε μια γλώσσα πλησιέστερη στην τρέχουσα και πάντως αμεσότερα κατανοητή στους διαφοροποιημένους αποδέκτες της. Την πιο χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν ίσως τα λογοτεχνικά έργα που είναι γραμμένα σε διαλεκτικά ιδιώματα που απέχουν λίγο-πολύ από την "κοινή" και πρέπει, επομένως, να αποκωδικοποιηθούν προς όφελος όσων δεν ανήκουν στην ίδια διαλεκτική ομάδα. Ένας εξίσου ισχυρός λόγος, ίσως μάλιστα ισχυρότερος και δραστικότερος, είναι η πάροδος του χρόνου και η εξέλιξη της

γλώσσας, που απομακρύνουν ολοένα και περισσότερο τα παλιότερα κείμενα από τους επίκαιρους εκφραστικούς τρόπους και καθιστούν τη γλώσσα τους ολοένα και πιο δύσχρηστη. Καθώς, λοιπόν, η γλώσσα εξελίσσεται, αυξάνεται η ανάγκη να "μεταφραστούν" τα παλαιότερα κείμενα που είναι γραμμένα στην "ίδια" γλώσσα· κατά κανόνα, όσο παλιότερα και σημαντικότερα είναι τα κείμενα για το πολιτισμικό σύστημα τόσο περισσότερο η ανάγκη αυτή αυξάνεται.

Γεννιέται έτσι μια εξηγητική δραστηριότητα, στην αρχή ευκαιριακού χαρακτήρα, που αφορά την επιλεκτική εξήγηση των προβληματικότερων λέξεων και εκφράσεων. Στη συνέχεια η δραστηριότητα αυτή αυξάνεται και προκύπτει έτσι μια αυτόνομη, επαγγελματική και σχολική, εξηγητική παράδοση, σκοπός της οποίας είναι να κατανοήσει, να εξηγήσει και να μεταφράσει τα λογοτεχνικά κείμενα. Παράγονται λοιπόν καθαυτό μεταφράσεις, που είναι πλήρεις και προορίζονται να συνοδεύουν σταθερά τα κείμενα στην πολιτισμική τους ζωή. Και, τελικά, το σύνολο αυτών των προϊόντων (ευκαιριακές γλώσσες, αποσπασματικές παραφράσεις, ολοκληρωμένες παραφράσεις-μεταφράσεις) αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους διαμεσολαβητές για τη μετάφραση σε άλλες γλώσσες.

Δεδεμένου ότι ο Όμηρος είναι το πρώτο "κείμενο" της ελληνικής λογοτεχνίας, καθώς και των δυτικών λογοτεχνιών, η περίπτωση του προσφέρεται κατεξοχήν για τη μελέτη αυτής της πορείας, παρέχοντας έγκυρες μαρτυρίες για όλους τους σταθμούς της και επιτρέποντας ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες συγκρίσεις. Δεν είναι βέβαια η μόνη περίπτωση. Τα παραδείγματα θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν μετά από αντιστοιχία έρευνα σε άλλους συγγραφείς. Ωστόσο, εκτός από τον αφετηριακό χαρακτήρα τους και την αξιολογία παλαιότητά τους, τα ομηρικά ποιήματα αποτελούν μια ιδιαίτερη περίπτωση και από την άποψη της γλώσσας τους, η οποία είναι, όπως όλοι γνωρίζουν, εντελώς τεχνητή, μια γλώσσα την οποία καμιά κοινότητα ομιλητών δεν χρησιμοποίησε ποτέ. Θα επιστήσω την προσοχή σας σε μια σειρά φαινομένων τα οποία θεωρώ σχετικά γνωστά και τα οποία καλύπτουν μεγάλο χρονικό διάστημα. Πιστεύω ότι η πιο ενδιαφέρουσα προσέγγιση με την προϋπόθεση, βέβαια, ότι υπάρχει προσέγγιση είναι ακριβώς αυτή που συσχετίζει τέτοια φαινόμενα και τα αντιμετωπίζει στη δυναμική τους, επισημαίνοντας τα ιστορικά αίτια και το πολιτισμικό αντίκρισμά τους.

Τα στοιχεία που διαθέτουμε σχετικά με την πρώτη εξηγητική δραστηριότητα με αντικείμενο τα ομηρικά έπη αφορούν δύο αναγνωρίσιμες και σαφώς διακριτές μεταξύ τους περιοχές. Από τη μια, της ερμηνείας του μύθου, η οποία φανερώνει τη μέριμνα (ανεξάρτητα από τον προσανατολισμό της) να αναδειχθεί η σημασία του ιδιαίτερου περιεχομένου του ομηρικού έπους. Από την άλλη, της ερμηνείας μεμονωμένων λέξεων, μια εργασία γλωσσολογικού^[1] τύπου, η οποία καταδεικνύει, ως βασική προϋπόθεση, τη φροντίδα για την ακριβή κατανόηση του γράμματος του κειμένου. Τα πρώτα, όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, τεκμήρια αυτού του είδους εξήγησης του Ομήρου χρονολογούνται τον 6ο με 5ο αιώνα π.Χ., δηλαδή πολύ νωρίτερα από την αλεξανδρινή εποχή, την οποία έχουμε συνηθίσει να θεωρούμε ως την εποχή της φιλολογίας. Αλλά ας προσπαθήσουμε να γίνουμε ακριβέστεροι και να οριοθετήσουμε τη συζήτηση, εφόσον εδώ μας ενδιαφέρει μονάχα μία από αυτές τις περιοχές: η περιοχή της γλωσσολογίας.

Δεν θα ήθελα να σταθώ σε φαινόμενα που μπορούν να θεωρηθούν ως η προϊστορία της δραστηριότητας της κατά λέξη ερμηνείας του ποιητικού κειμένου, δηλαδή σε ό,τι εννοούμε όταν αναφερόμαστε: στους ποιητές ως ερμηνευτές των εαυτών τους (και πρώτα από όλους στον ίδιο τον Όμηρο)· στα ίχνη ομηρικών γλωσσών που απαντούν στους κλασικούς συγγραφείς· στους στοχασμούς για τη γλώσσα που συναντάμε στους σοφιστές και στον Πλάτωνα· στα αποσπάσματα, τέλος, του έργου του Δημόκριτου για τις ομηρικές γλώσσες (68 A 33 XI.1 και B 20a-25 Diels-Kranz). Για όλα αυτά παραπέμπω στις λαμπρές σελίδες του πρώτου μέρους της γνωστής *Ιστορίας της κλασικής φιλολογίας* του Pfeiffer. Η συζήτηση που θα κάνω ξεκινά από την πλέον αξιόπιστη και σημαντική μαρτυρία, γνωστή, πιστεύω, σε όλους: τη μαρτυρία ενός αποσπάσματος (222 Kock = 233 Kassel-Austin) από τους *Δαιταλείς* του Αριστοφάνη, οι οποίοι παρουσιάστηκαν το 427 π.Χ. Στο εν λόγω απόσπασμα ένα πρόσωπο (πιθανότατα ο πατέρας) ζητά από ένα άλλο (πιθανότατα τον γιο του) να του εξηγήσει τις *Ομήρου γλώττας*, και φέρνει παραδείγματα τόσο από την *Ιλιάδα* όσο και από την *Οδύσσεια*.

Πληροφορούμαστε έτσι, και μάλιστα με τρόπο αδιαμφισβήτητο, ότι η πρακτική αυτή αποτελούσε τμήμα της σχολικής μόρφωσης που προσφερόταν στους νέους. Οι νέοι, λοιπόν, έπρεπε σε ένα πρώτο στάδιο να μάθουν να κατανοούν λέξη προς λέξη τον ποιητή ο οποίος περισσότερο από όλους χρησιμοποιήθηκε στη σχολική διδασκαλία κατά την αρχαιότητα, και έπρεπε, ας πούμε, να μάθουν να τον "μεταφράζουν" σε μια μορφή ελληνικών πλησιέστερη προς αυτούς και αμεσότερα κατανοητή. Θα ήθελα να σημειώσω παρενθετικά ότι είναι μάλλον απίθανο το απόσπασμα από τον Αριστοφάνη να αναφέρεται με τόση φυσικότητα σε κάτι το επινοημένο. Προϋποθέτει, πιθανότατα, κάτι ήδη αποκρυσταλλωμένο και με παράδοση. Δεν υπάρχει, νομίζω, περιθώριο αμφιβολίας □ και στην πραγματικότητα κανείς δεν το αμφισβητεί □ ότι η πρακτική της ερμηνείας των "δύσκολων" λέξεων της ομηρικής ποιητικής γλώσσας μέσω της μετάφρασής τους στην τότε "τρέχουσα" ελληνική μαρτυρείται ήδη τον 5ο αιώνα π.Χ.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να καταγράψουμε δύο στοιχεία, το καθένα από τα οποία ενδιαφέρει με διαφορετικό τρόπο τη συζήτησή μας. Το πρώτο είναι η παράφραση των στίχων 12-42 της ραψωδίας Α της *Ιλιάδας*, παράφραση την οποία διαβάζουμε στον Πλάτωνα (*Πολιτεία* 393d) και την οποία ο Ludwich ορθά επισήμανε ως το πρώτο δείγμα συνεχούς ομηρικής παράφρασης που διαθέτουμε. Ωστόσο, η παράφραση του Πλάτωνα δεν μπορεί στην πραγματικότητα να χρησιμοποιηθεί στο πλαίσιο της δικής μας συζήτησης παρά μόνο δευτερευόντως και με προσοχή, δεδομένου ότι στόχος της είναι να δείξει, με ένα σύντομο παράδειγμα, πώς θα ήταν η ομηρική αφήγηση χωρίς τη *μίμηση*, δηλαδή χωρίς ο ποιητής να κρύβεται πίσω από τον ήρωα. Και ο Πλάτωνας λέει: «θα το πω χωρίς μέτρο, επειδή δεν είμαι ποιητής». Γεγονός πάντως παραμένει ότι δεν πρόκειται για απλή μετατροπή της πρωτοπρόσωπης αφήγησης σε τριτοπρόσωπη, αλλά για μεταφορά του ομηρικού κειμένου στα ελληνικά του Πλάτωνα, και επομένως, από μιαν άποψη, για μετάφραση. Αλλά ας αφήσουμε αυτή την περίπτωση, δίχως να μπούμε σε λεπτομέρειες.

Σημαντικότερο και πιο ενδιαφέρον είναι το ότι αυτή η δραστηριότητα της κατά λέξη ερμηνείας του ομηρικού κειμένου κωδικοποιήθηκε από τον Αριστοτέλη, στο κεφάλαιο 25 (1460b 11 κ.ε. και 1461a 10 κ.ε.) της *Ποιητικής*, ως παράδειγμα ερμηνευτικού τρόπου που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την κατανόηση των ποιητικών κειμένων. Αυτό σημαίνει ότι οι δυσκολίες του κειμένου μπορούν να ξεπεραστούν χάρη στην ορθή εξήγηση των *γλωσσών*, δηλαδή των λέξεων που για κάποιο λόγο είναι άγνωστες στην κοινή ομιλουμένη και, συνεπώς, δυσκολεύουν την κατανόηση. Και δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι συνήθως ο Αριστοτέλης παρουσιάζει μια κανονικοποίηση που στηρίζεται στην παρατήρηση και στη συστηματική κωδικοποίηση των όσων ήδη υπάρχουν. Από την άλλη, όπως είδαμε, μια σχετική παράδοση υπήρχε ήδη.

Ο πρώτος τρόπος για να ερμηνεύσουμε ένα κείμενο (ή, αλλιώς: η βασική προσέγγιση) είναι να κατανοήσουμε την κατά λέξη σημασία του. Η σημασία αυτή, βέβαια, δεν υπάρχει ως αφάιρση και αγνό απόσταγμα. Στην πράξη, ωστόσο, τόσο η θέση όσο και η διαδικασία μου φαίνονται, εν ολίγοις, αυτονόητες. Δεν παρέκκλιναν από αυτήν ούτε η εποχή και το περιβάλλον της φιλολογικής επιστήμης, με τις σημαντικές εκδόσεις και τους σπουδαιότερους σχολιαστές (Ζηνόδοτος, Καλλίμαχος, Απολλώνιος ο Ρόδιος, Ερατοσθένης, Αριστοφάνης ο Βυζάντιος, Αρίσταρχος και οι διάδοχοί τους από τον Απολλόδωρο και τον Διονύσιο τον Θράκα έως τον Δίδυμο και τον Αριστόνικο· και ύστερα, οι επίγονοι της ρωμαϊκής εποχής, κατά την οποία εμφανίζονται και οι σημαντικότεροι γραμματικοί, ο Απολλώνιος ο Δύσκολος και ο Ηρωδιανός). Στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή παράγεται έργο υψηλού επιπέδου και μεγάλης ιστορικής σημασίας αναφορικά με τα λογοτεχνικά κείμενα: εκδοτική δραστηριότητα, που υπήρξε καθοριστική για τη μετέπειτα παράδοση (παραλλαγές και συγκρότηση κειμένων), και επιπλέον, μεγάλη συγκέντρωση φιλολογικού υλικού, ερμηνειών και σχολίων (*Realien* κάθε τύπου, γλωσσικά και γραμματικά). Εκτός όμως από αυτά (και μου φαίνεται λογικό), έχουμε επίσης αρκετές μαρτυρίες σχετικά με τη συνήθεια των Αλεξανδρινών να παραφράζουν για ερμηνευτικούς λόγους. Για τον Αρίσταρχο, λ.χ., βλ. Ηρωδιανός, *Σχόλ.* Α 396b 1. Το έργο *P. Oxy.* 1086, του 1ου αιώνα π.Χ., αποτελεί ένα ακόμα τεκμήριο ότι οι Αλεξανδρινοί φιλόλογοι εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούν παραφράσεις (το εξής στο Β 819) για τις εξηγήσεις τους, έτσι όπως έκαναν επί χρόνια οι κοινοί σχολιαστές στα υπομνήματα, σύμφωνα με τον Pfeiffer (*Ιστορία της κλασικής φιλολογίας*, σ.342, σημ.54).

Ανέφερα την ανώτερη φιλολογία (και υπογράμμισα τους παλαιούς προγόνους της, που κορυφώνονται με τον Αριστοτέλη) πριν από το σχολείο, όχι για να υποτιμήσω τον ρόλο του δεύτερου, αλλά επειδή θέλω να τονίσω ότι η γλωσσογραφική-παραφραστική δραστηριότητα δεν είναι μονάχα σχολικό προϊόν και δεν πρέπει να τοποθετείται ούτε από συνειδητή ούτε από ασύνειδη προκατάληψη σε κατώτερο επίπεδο. Ο ρόλος του σχολείου είναι αναμφίβολα πολύτιμος και βαρυσήμαντος: το σχολείο υπήρξε πηγή και αποδέκτης της εν λόγω δραστηριότητας και παραγωγής και εξασφάλισε τη μεγάλη διάδοση σε αυτό το είδος των "εργαλείων".

Πράγματι, η σταθερή παρουσία της γλωσσογραφικής δραστηριότητας στην ιστορία του ομηρικού υπομνηματισμού είναι εντυπωσιακή. Είναι τόσο διαδεδομένη και κυρίαρχη στους παπύρους, ώστε δεν μπορούμε παρά να της αναγνωρίσουμε τον ρόλο του διαμεσολαβητή ανάμεσα σε εκείνους τους παλαιότερους προγόνους που προϋπήρξαν της γένεσης της συστηματικής, επιστημονικής φιλολογίας και στα χειρόγραφα που κυκλοφορούσαν ευρύτατα κατά τη βυζαντινή εποχή. Η γλωσσογραφική δραστηριότητα μαρτυρείται στα αποσπάσματα των *Scholia minora* σε πάπυρο του 1ου αιώνα π.Χ. Βασικός στόχος αυτών των γλωσσαρίων ήταν να προσφέρουν μια μετάφραση, δίνοντας την αντίστοιχη λέξη στα "τρέχοντα" ελληνικά, παρακολουθώντας τη σειρά του κειμένου και σταματώντας στις λέξεις που άξιζαν να μεταφραστούν με πιο πυκνό και συστηματικό τρόπο στην αρχή του ποιήματος και με τη (φυσική) τάση ολόένα να αραιώνουν καθώς το ποίημα προχωρούσε (δηλαδή καθώς σταδιακά η γλώσσα και το λεξιλόγιο γίνονταν πιο οικεία και το μεγαλύτερο μέρος των λέξεων είχε ήδη εμφανιστεί).

Είναι αλήθεια ότι ίχνη γλωσσογραφικής δραστηριότητας βρίσκουμε επίσης σε σημαντικά υπομνήματα όπως ο *P. Oxy. 1086* και ο *P. Oxy. 1087*, που χρονολογούνται στον 3ο αιώνα π.Χ., καθώς και στο εκτενές απόσπασμα από το υπόμνημα που παραδίδει ο *P. Oxy. 221*, του 2ου αιώνα π.Χ. Μόλις λίγα χρόνια πριν, ο διάσημος πλέον πάπυρος της Λίλλης (*P. Lille 83 + 134 + 93b + 93a + 114t + 114o + 87*) ο οποίος ανάγεται στον 3ο αιώνα π.Χ., δηλαδή αποτελεί, με μεγάλη διαφορά, το αρχαιότερο γνωστό υπόμνημα στον Όμηρο, γραμμένο σχεδόν οίγουρα πριν από τη γέννηση του Αρίσταρχου μας διέσωσε "σχολιασμένα χωρία" (σύμφωνα με τον όρο του πρώτου εκδότη) της π και της ρ ραψωδίας της *Οδύσσειας*, στα οποία παρατηρούμε τη συνύπαρξη γλωσσογραφικού υλικού και ερμηνευτικών σημειώσεων. Η ανάμειξη λοιπόν γλωσσογραφικού-παραφραστικού υλικού με υλικό κριτικό-φιλολογικό (έστω και ετερογενές), μολονότι λιγότερο διαδεδομένη, μαρτυρείται τόσο σε παλαιότερα χρόνια όσο και την ίδια εποχή με τα αποσπάσματα των *Scholia minora* (και αυτό εναρμονίζεται πλήρως με το ότι η παραφραστική μέθοδος είναι παρούσα και στις αλεξανδρινές εξηγήσεις και, ακόμα, στον Αρίσταρχο). Συνεπώς, γίνεται για άλλη μια φορά φανερό ότι η συχνά επιχειρούμενη αποκλειστική σύνδεση των *Scholia minora* με το σχολικό και ίσως χαμηλού επιπέδου περιβάλλον, πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφύλαξη. Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε ότι οι πάπυροι παρέχουν αρκετές και συνεχείς μαρτυρίες οι οποίες καλύπτουν μια πολύ μεγάλη χρονική περίοδο, τουλάχιστον από τον 1ο αιώνα π.Χ. (ή ακόμα, από τον 3ο αιώνα π.Χ.) έως τον 7ο αιώνα π.Χ. της πορείας που οδηγεί στην ευρύτατη διάδοση παραφραστικού και γλωσσογραφικού υλικού στα βυζαντινά χειρόγραφα.

Ο χρόνος που έχω στη διάθεσή μου δεν επιτρέπει παρά μόνο μια σύντομη αναφορά στην έντονη παρουσία γλωσσογραφικού υλικού σε άλλα σημαντικά φιλολογικά "εργαλεία", όπως είναι, κατά κύριο λόγο, τα λεξικά και οι ετυμολογίες. Θα μας πηγαιναν πολύ μακριά, αλλά δεν πρέπει να τα λησμονούμε, επειδή τα εργαλεία αυτά είχαν επίσης μεγάλη διάδοση και χρήση και μπορούν να μας αποκαλύψουν τις πιο διαφορετικές και πολύπλοκες οσμώσεις ανάμεσα σε αυτού του είδους τις συλλογές και στο σώμα των σχολίων, των ειδικών λεξικών και των άλλων φιλολογικών/σχολικών έργων.

Εκτός από τα γλωσσάρια, οι πάπυροι της ρωμαϊκής εποχής και της ύστερης αρχαιότητας παρέχουν παραδείγματα εκτενών παραφράσεων, αυτόνομων ή εξαρτημένων, τις οποίες πρέπει να διακρίνουμε από τα γλωσσάρια ή τα *Scholia minora*. Με τον όρο "εκτενής παράφραση" εννοούμε ένα κείμενο που ολοκληρώνεται νοηματικά και συντακτικά και που μπορεί να διαβαστεί αυτόνομα ως πεζό κείμενο. Εδώ

κάνει την εμφάνισή της μια μορφή διαφορετική, αυτή της "πλήρους μετάφρασης", που διαβάζεται ανεξάρτητα, σε αντίθεση με την αποσπασματικότητα των μεμονωμένων λέξεων που χαρακτηρίζει τη γλωσσογραφία και τη λεξικογραφία. Δεν αγνοώ τη συζήτηση που υπάρχει σχετικά με τη σημασία του όρου "παράφραση" και η οποία θέτει το ερώτημα αν με τον όρο "παράφραση" πρέπει να εννοούμε την αυστηρώς πιστή ή μια πιο ελεύθερη απόδοση. Πρόκειται, πιστεύω, για ένα αιώνιο ερώτημα το οποίο, στο μέτρο που δεν έχει απαντηθεί στην περίπτωση της μετάφρασης από μια γλώσσα σε μια άλλη, παραμένει αναπάντητο και στην περίπτωση των αρχαίων κειμένων και των "παραφράσεων" τους στην ίδια γλώσσα. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα παραδείγματα □ και επειδή χρονολογείται στον 1ο αιώνα π.Χ.□ αποτελεί ο PSI 1276, όπου εναλλάσσονται ανά αράδα το ομηρικό κείμενο (αποσπάσματα από τη ραψωδία Β της *Ιλιάδας*) και η παράφρασή του. Την ίδια μορφή διάταξης κειμένου-παράφρασης την ξαναβρίσκουμε στα χειρόγραφα, π.χ. στο χειρόγραφο του Σινά, που ανακαλύφθηκε πριν από λίγα χρόνια και που περιέχει ομηρικές παραφράσεις. Ανάμεσα σε αυτές τις παραφράσεις και στα *Scholia minora* (και στα διάφορα λεξικά που μόλις μνημονεύσαμε) υπάρχει μια μεγάλη σύμπτωση υλικού, που χρησιμοποιείται και παρουσιάζεται με διαφορετικό τρόπο, με στόχο τη γλωσσική-λεξιλογική αποκωδικοποίηση του ομηρικού κειμένου, η οποία θα επιτρέψει την πιστή μετάφρασή του.

Ένα μεγάλο σύνολο εξηγήσεων γλωσσών του Ομήρου, σε κυκλοφορία ήδη από την αρχαιότητα, διοχετεύτηκε σε διάφορα είδη, τουλάχιστον από την ελληνιστική εποχή και ύστερα, και γνώρισε μακρότατη ζωή: το υλικό που μας παραδίδουν τα μεσαιωνικά χειρόγραφα είναι απόλυτα εναρμονισμένο με εκείνο που μαρτυρείται στην αρχαιότητα. Η μεγάλη διάδοση της παράφρασης κατά τη βυζαντινή εποχή μαρτυρεί, προφανώς, την ανάγκη ύπαρξης ευκολοδιάβαστων ελληνικών μεταφράσεων των αρχαίων ποιητικών κειμένων. Όσον αφορά τον Όμηρο, οι παραφράσεις του είναι πολυάριθμες, μολονότι δεν έχουν ακόμα μελετηθεί □ κάποιες μάλιστα παραμένουν ανέκδοτες. Από την άλλη, το γλωσσογραφικό είδος των *Scholia minora* βρίσκει τη συνέχειά του στον όγκο των γλωσσογραφικών-παραφραστικών στοιχείων που είναι παρόντα (μαζί με τις *Ιστορίες* του αποκαλούμενου Mythographus Homericus και μαζί με ένα σύνολο ζητημάτων) στο σώμα εκείνο που συμβατικά αποκαλούμε Σχόλια D (όπου τα σχόλια στην *Ιλιάδα* και στην *Οδύσσεια* είναι, όπως συνήθως συμβαίνει, πολύ πλουσιότερα). Δίπλα σε αυτά πρέπει να βάλουμε τις *Λέξεις Ομηρικές*, που παραδίδονται σε τρία χειρόγραφα και παρουσιάζουν το ίδιο είδος γλωσσογραφικού υλικού, οργανωμένου όμως όχι με τη μορφή σχολίων που ακολουθούν το ποιητικό κείμενο, αλλά με αλφαβητική σειρά, με τη μορφή, επομένως, ενός πραγματικού ομηρικού λεξικού. Πρόκειται λοιπόν για ένα ειδικό λεξικό, όπως εκείνο του Απολλώνιου του Σοφιστή, που έρχεται να προστεθεί στα γενικά και ετυμολογικά λεξικά. Τα Σχόλια D αποτελούν, με μεγάλη διαφορά, το σώμα σχολίων που είχε τη μεγαλύτερη χειρόγραφη διάδοση, τεκμήριο της συχνότατης χρήσης του κατά τη βυζαντινή εποχή και έως την εποχή που ο Villoison δημοσίευσε τα σχόλια των βενετικών χειρογράφων (το 1788). Λεξικά, σχόλια, παραφράσεις: με το πέρασμα των αιώνων είναι εμφανής η προοδευτικά αυξανόμενη παραγωγή και κυκλοφορία βοηθημάτων, προκειμένου να γίνει κατανοητό τουλάχιστον το γράμμα του κειμένου. Μέχρι και ο Ευστάθιος σπανίως παραλείπει να παραφράσει (να μεταφράσει στα ελληνικά) το ομηρικό κείμενο, πριν περάσει στις διάφορες ερμηνείες του.

Όπως έδειξε πρόσφατα ο Agostino Pertusi σε ένα πολύ όμορφο βιβλίο, όταν ένας άνθρωπος ελληνικής καταγωγής με το όνομα Leonzio Pilato ανέλαβε την υποχρέωση να μεταφράσει Όμηρο στα λατινικά, σύμφωνα με την επιθυμία του Πετράρχη και με την προτροπή του Βοκκάκιου, πραγματοποιώντας έτσι την πρώτη λατινική μετάφραση του πιο προσφιλούς συγγραφέα της δυτικής λογοτεχνίας, κατέφυγε επανειλημμένα στις χρήσιμες κατά λέξη εξηγήσεις που του παρείχε το σώμα των Σχολίων D και/ή το υλικό αυτού του είδους που περιέχεται στα διάφορα λεξικογραφικά εργαλεία. Ο Leonzio Pilato ήταν Έλληνας, αλλά ο Όμηρος ήταν ήδη πολύ μακρινός. Τα ελληνικά της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* ήταν για τον Pilato πολύ δύσκολα, ασφαλώς δυσκολότερα από ό,τι είναι για μας τα ιταλικά ενός ποιητή του 14ου αιώνα, και, συνεπώς, οι μεταφράσεις σε πιο κατανοητά ελληνικά ήταν γι' αυτόν όχι μόνον χρήσιμες αλλά, πιθανότατα, ουσιαστικές και απαραίτητες για να μπορέσει να μεταφράσει στα λατινικά. Η αρχαία γλωσσογραφική δραστηριότητα που προοριζόταν να παρέχει, τουλάχιστον στο παιδί του Αριστοφανικού έργου, το πρώτο

βοήθημα ανάγνωσης του Ομήρου, υπήρξε και ο πρώτος διαμεσολαβητής για τη μετάφραση σε άλλη γλώσσα. Η μετάφραση από τα ελληνικά σε ελληνικά αποτέλεσε, κατά κάποιον τρόπο, τη βάση ή, τουλάχιστον, ένα βασικό εφόδιο για τη μετάφραση από τα ελληνικά στα λατινικά.

Εδώ, όμως, ανοίγεται και όλοι θα το έχουν σκεφτεί ένα δρόμος προς την αντίθετη χρονικά κατεύθυνση: προς τα πίσω. Δεν διαθέτω στ' αλήθεια τις γνώσεις για να τον ακολουθήσω, αλλά θέλω τουλάχιστον να τον επισημάνω. Στον λατινικό πολιτισμό και στη λογοτεχνική πράξη από τον Λίβιο Ανδρόνικο έως τον Βιργίλιο και ύστερα, τα μεγάλα αρχαιοελληνικά μοντέλα και πρώτο από όλα, φυσικά, το ομηρικό κατά κανόνα διαβάστηκαν μέσα από το φίλτρο των ερμηνειών που είχαν συσσωρευτεί γύρω από τα έργα αυτά χάρη στην εργασία λογίων, φιλολόγων, υπομνηματιστών και σχολιαστών κάθε είδους. Έτσι, ο Όμηρος μέσω του Βιργιλίου (το πλέον κλασικό και χαρακτηριστικό παράδειγμα) είναι ένας Όμηρος που συγκεντρώνει γύρω του μιαν άλω αποτελούμενη από πολλά στρώματα, ανάμεσα στα οποία και το στρώμα του γλωσσολογικού-παραφραστικού υλικού, που υπήρξε διαμεσολαβητής για την κατανόηση ενός αλλόγλωσσου πολιτισμού.

Κλείνοντας θα ήθελα να θυμίσω ένα άλλο σημαντικό γεγονός, που μας φέρνει στα όρια της μοντέρνας εποχής. Αν δεν απατώμαι, η πρώτη μετάφραση της Ιλιάδας που τυπώθηκε σε σύγχρονη γλώσσα είναι η νεοελληνική μετάφραση του Νικόλαου Λουκάνη, τυπωμένη στη Βενετία το 1526 (ευχαριστώ την Caterina Carpinato, η οποία μου το υπενθύμισε, δείχνοντάς μου την πρόσφατη αναστατική έκδοση, που κυκλοφόρησε στην Αθήνα, με εισαγωγή του F.R. Walton). Επιτρέψτε μου να παραθέσω την αρχή της, τους τρεις πρώτους στίχους:

τὴν ὄργην ἄδε καὶ λέγε, ὦ θεά μου Καλιόπη,
τοῦ Πηλεΐδου Ἀχιλλέως, πῶς ἐγένετ' ὀλεθρία,
καὶ πολλὰς λύπας ἐποίησε εἰς τοὺς Ἀχαιοὺς δὲ πάντας

...

Πολλές από τις λέξεις των τριών αυτών στίχων οι οποίοι συνιστούν τη δημοφιλέστερη εισαγωγή έργου που υπάρχει στη λογοτεχνία μας έχουν και οι ίδιες, για όποιον είναι επιρρεπής σε τέτοιου είδους ερμηνείες, μιαν αρχαία γεύση. Το γνωστόστατο *μῆνιν* μεταφράζεται *ὄργην* (εκτός από *χόλον* και *θυμόν*) τόσο στις γλώσσες των Scholia minora του πάπυρου όσο και στα Σχόλια D και στις βυζαντινές παραφράσεις. Το ίδιο μπορούμε να παρατηρήσουμε και για το *ὀλεθρία(ν)*, που αποτελεί σταθερή μετάφραση του *οὐλόμενην*. Για το *ἄλγεα*, στις πηγές που μνημονεύσαμε η απόδοση *λύπας* συναγωνίζεται το *κακά* (που συνήθως συνοδεύεται από το επίθετο *πολλὰς* ή *πολλά* για να αποδοθεί το *μυρία*). Στις *Λέξεις Ομηρικές* και στα Σχόλια D η γλώσσα για το ομηρικό *ἔειδε* είναι, ακριβώς: *ἔδε (καὶ) λέγε*. Μια εκτενέστερη ανάλυση θα μπορούσε, ίσως, να αποκαλύψει ενδιαφέρουσες αντιστοιχίες και να δώσει σημαντικές ποσοτώσεις.

Ίχνη αρχαίας γεύσης, λοιπόν, στην πρώτη "μοντέρνα" μετάφραση της *Ιλιάδας*. Αλλά προς το παρόν, ας σταματήσουμε εδώ. Διανύσαμε ήδη δύο χιλιετίες ομηρικών μεταφράσεων· μεταφράσεων στα ελληνικά.

Βιβλιογραφικό σημείωμα

Μια πλήρης βιβλιογραφία των θεμάτων στα οποία έστω και ακροθιγώς αναφέρθηκα θα ήταν πολύ μεγάλη και εκτός θέσης στην παρούσα περίπτωση. Περιορίζομαι, λοιπόν, σε λίγους τίτλους, στους οποίους επίσης παραπέμπω για ευρύτερη και πιο ικανοποιητική βιβλιογραφική ενημέρωση.

Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αρχαίας ομηρικής φιλολογίας (καθώς και βιβλιογραφικές πληροφορίες) προκύπτουν εύκολα από μελέτες για την ιστορία της φιλολογίας. Για την ελληνιστική εποχή: R. Pfeiffer, *Storia della filologia classica dalle origini alla fine dell'età ellenistica*, Οξφόρδη 1968 (ελλ. μετ. *Ιστορία της*

κλασικής φιλολογίας, τ.1, μτφρ. Π. Ξένος & Β. Μοσκόβης, Αθήνα 1972). Για την αυτοκρατορική περίοδο: J.E. Sandy's, *A History of Classical Scholarship*, τ.1, Καίμπριτζ ³1920. Για την ύστερη αρχαιότητα και το βυζάντιο: N.G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, Λονδίνο 1983· συνόψιση με ενημερωμένη βιβλιογραφία, στο F. Montanari, «Grammatici Greci», *Dizionario degli scrittori greci e latini*, Μιλάνο 1987, σ.1093-1105.

Ειδικότερα: Για τα Σχόλια D, για τα οποία δεν διαθέτουμε σύγχρονη κριτική έκδοση, και για τη συναφή συζήτηση (συμπεριλαμβανομένων και των *Λέξεων Ομηρικών*, που έχουν εκδοθεί μόνον έως το γράμμα ε από τον V. de Marco, Ρώμη 1946) μπορεί κανείς να συμβουλευτεί την εισαγωγή στο F. Montanari, *Studi di filologia omerica antica*, τ.1, Πίζα 1979, και την εισαγωγή στο A. Henrichs, «Scholia minora zu Homer», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 7 (1971) 97 κ.ε.· 8 (1971) 1 κ.ε.· 12 (1973) 17 κ.ε. Πιο ειδικά, για τα κείμενα σε παπύρους και τις σχέσεις τους με τα Σχόλια D βλ. F. Montanari, «Gli Homerica su papiro: per una distinzione di generi», *Ricerche di Filologia Classica*, τ.2: *Filologia e critica letteraria della Grecità*, Πίζα 1984· του ίδιου, «Filologia omerica antica nei papiri», *Proceedings of the XVIII International Congress of Papyrology*, Αθήνα 25-31 Μαΐου 1986, σ.337-344· L.M. Raffaelli, «Repertorio dei papiri contenenti Scholia minora in Homerum», *Ricerche di Filologia Classica*, τ.2, ό.π., σ.139-177.

Για τις ομηρικές παραφράσεις, εκτός από τις σελίδες του A. Ludwich, *Aristarchs Homerische Textkritik*, Λειψία 1884-85, τ.2, σ.486 κ.ε., βλ. S. Grandolini *Annali Facoltà Lett. Filos. Univ. Perugia* 18 (1980-81), σ.5-22, και στο *Studi in onore di A. Colonna*, Περούτζια 1982, σ.131-149· E. Melandri, *Prometheus* 7 (1981) 215-224· 8 (1982) 84· 9 (1983) 177-192. Το πρόβλημα της ορολογίας επανεξετάστηκε από τον A. Pignani, «Parafrasi o metafrasi?», *Atti Accad. Pontaniana* 24 (1976) 219-225. Νέα και ουσιαστική συμβολή στη συνολική εικόνα των ομηρικών παραφράσεων αποτελεί η εισαγωγή του Ιωάννη Ιάσση στην αναστατική έκδοση της λεγόμενης παράφρασης Bakkeriana (ψευδο-Ψελλού), υπό δημοσίευση (Πίζα, Biblioteca di Studi Antichi, 51).

Για τη μετάφραση του Leonzio Pilato παραπέμπω στο A. Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Βενετία-Ρώμη 1964.

Η μετάφραση της *Ιλιάδας* από τον Νικόλαο Λουκάνη, η οποία δημοσιεύτηκε στη Βενετία το 1526, είναι αναστατική έκδοση της Γενναδείου Βιβλιοθήκης Αθηνών, με εισαγωγή του F.R. Walton, Αθήνα 1979.

¹ Οι όροι "γλωσσογραφικός"- "γλωσσογραφία", που απαντούν στη μετάφραση και αποδίδουν τους ιταλικούς όρους "glossografico"- "glossografia", αναφέρονται στη δραστηριότητα του ερμηνευτή γλωσσών.